

Kirkelig fellestråd i Oslo

Kulturdepartementet
Akersgata 59
Postboks 8030 Dep,
0030 Oslo

Deres ref.: 13/155

Vår ref.: (bes oppgitt ved svar)

Dato: 27.08.2013

HØRING – NOU 2013:1 DET LIVSSYNSÅPNE SAMFUNN

Det vises til Deres brev av 11.02.2013 vedrørende utsendelse av NOU 2013:1 «Det livssyns åpne samfunn» på høring. Høringsfristen ble satt til 30.08.2013.

Kirkelig fellestråd i Oslo behandlet kirkevergens forslag til høringsuttalelse i møte den 6.6.2013, og fattet følgende vedtak:

«Kirkelig fellestråd slutter seg til forslaget til høringsuttalelse, med de endringer som framkom i møtet».

Høringsuttalelse fra Kirkelig fellestråd i Oslo oversendes med dette til Kulturdepartementet.

Med vennlig hilsen

Robert Wright
Kirkeverge

Tore N. Forset
Ass kirkeverge

KFIOs HØRINGSSVAR PÅ UTREDNINGEN "DET LIVSSYNSÅPNE SAMFUNN" (Stålsettutvalget)

Det vises til Kirke og kulturdepartementets høringsbrev av 11.2.2013. Høringsinstansene inviteres der til å gi innspill og synspunkter på utredningen NOU 2013:1 "Det livssyns åpne samfunn".

Kirkelig fellestråd i Oslo vil med dette gi sine synspunkter til utredningen.

Innledning

Kirkelig fellestråd i Oslo (KfiO) er positiv til utredningens ønske om en helhetlig vurdering av tros- og livssynspolitikken i Norge. Endringene av grunnloven i 2012 aktualiserer behov for gjennomgang av juridiske, økonomiske og andre rammebetingelser for tros- og livssynsutøvelse.

KfiO slutter seg til de grunnleggende premissene om tros- og livssynsfrihet og de menneskerettslige forpliktelsene en har i forhold til religionsfrihet og ikke-diskriminering. En majoritetskirke har et spesielt ansvar for å bidra til kritisk blikk på etablerte ordninger og praksis knyttet til tros- og livssynsområdet, og vil måtte omstille og tilpasse seg, og forholde seg til endrede rammebetingelser. KfiO støtter at det bør legges til rette for likebehandling, og de grunnleggende verdier og hensyn som påpekes i utredningen.

Samtidig vil KfiO knytte noen synspunkter til noen av de vurderinger og forslag som utredningen kommer med, der vi ser forhold som belyser og/eller nyanserer utredningen eller der KfiO har en annen tilnærming til utredningens drøfting og konklusjon.

KfiO viser til at det etter at NOU 2013:1 "Det livssyns åpne samfunn" ble avlevert og offentliggjort, er avgitt ytterligere en offentlig utredning som er relevant og av betydning for tros- og livssynsområdet. Det er NOU 2013:4 "Kulturutredningen 2013" (Engerutvalget). KfiO mener at den er relevant å trekke inn i forbindelse med høringsarbeidet knyttet til NOU 2013:1 "Det livssyns åpne samfunn", både knyttet til tros- og livssynssamfunns kulturelle bidrag til samfunnet generelt, og ikke minst Den norske Kirke som kulturbærer, kulturformidler, den kristne kulturarv m.v. Det er også relevant å trekke Engerutvalget inn i forhold til NOU 2013:1 (Stålsettutvalget), Kap 22 "Om tros- og livssynssamfunnenes økonomi og offentlig finanseringsordninger".

Vi vil derfor komme nærmere tilbake til dette under noen av avsnittene nedenfor.

Livssyns åpent samfunn

KfiO viser til at det i mandatet for "Stålsettutvalget" framgår at statens fremste oppgave i tros- og livssynspolitikken er å sikre og beskytte tros- og livssynsfriheten, og føre en aktivt støttende tros- og livssyns politikk innenfor rammene av sentrale prinsipper i det norske samfunnet som demokrati, rettsstat og menneskerettighetene.

KfiO støtter anvendelse av begrepet "det livssyns åpne samfunn" framfor anvendelse av begrepet "et livssynsnøytralt samfunn".

Tittelen "Et livssyns åpent samfunn" indikerer at tros- og livssyn kan gis en integrert plass både folks liv og i samfunnet som helhet. Det endrer perspektivet fra at tro- og

livssyn er en privat sak som ikke har sin plass i det åpne samfunn, til at tro- og livssyn, livssynsyringer m.v. kan ha sin plass i det åpne samfunn og integreres som en naturlig del av det samfunnspolitiske området. Det vil være et viktig bidrag og grunnlag for at en kan leve sammen i et åpent samfunn, med ulike tros- og livssyn.

Utredningens åtte grunnleggende prinsipper

KfiO gir sin generelle tilslutning til de 8 grunnleggende prinsipper Ståsettutvalget lanserer i utredningen, jf kap 9 (s. 106).

I utdypingen av de første grunnleggende prinsippene framkommer perspektiver på krav til stat/myndigheter m.h.t. å respektere religionsfrihet, og sikre at andre borgere ikke hindrer enkeltpersoner og trossamfunn i å utøve sin religion, inkl. minoritetene. Videre at tros- og livssynspraksis ikke må krenke andres rettigheter og friheter.

Staten må heller ikke utsette noen for usaklig eller uforholdsmessig forskjellsbehandling på grunn av deres tros- eller livssynspraksis.

Dette er viktige og sentrale føringer i et demokratisk og livssynsåpent samfunn, som KfiO kan slutte seg til. Det gir utfordringer både til majoriteters- og minoriteters tros- og livssynssamfunn, som vil muliggjøre at ulike tros- og livssyn og kulturer kan være en integrert del av det norske samfunn.

KfiO støtter også generelt det grunnleggende prinsipp 4 om at det må legges aktivt til rette for alle borgeres tros- og livssynspraksis. En sentral tilnærming for å kunne imøtekomme og legge til rette for et multikulturelt og multireligiøst samfunn, er at egen kultur og religion holdes fram som kulturbakgrunn og religionsbakgrunn samtidig som en respekterer andres kultur, religion og verdier.

En slik tenkning vil utfordre utvalgets grunnleggende prinsipp nr 4. Dette fordrer avveininger mellom aktiv tilrettelegging for alle borgeres tros- og livssynspraksis, samtidig sikre tilrettelegging og framtidige vilkår for det norske samfunns utvikling ut fra vår nasjons kulturelle og religiøse bakgrunn.

KfiO støtter utvalgets grunnleggende prinsipp nr 5 "Like-behandling". Samtidig savner vi en drøfting av denne verdien i lys av ovennevnte merknader. Noen av forslagene i utredningen kan oppfattes som om likebehandling får som konsekvens at praksis og tradisjon med tilknytning til den grunnleggende norske kultur og religion generelt, og Den norske kirke spesielt, ønskes begrenset eller redusert.

En aktiv støttende tros- og livssynspolitikk bør også kunne innebære at det offentlige har en aktiv politikk for bestemte hensyn eller verdier som ikke nødvendigvis slår ut på samme måte i alle tros- og livssynssamfunn. En vektlegging av prinsippet om likebehandling fullt ut, kan være til hinder for aktiv støtte til noen av de tradisjoner, kulturuttrykk og samfunnsfunksjoner som den kristne religion og bærende kultur generelt representerer og som Den norske kirke representerer.

KfiO ønsker en nærmere drøfting av nevnte forhold. Målet må være en tros- og livssynspolitikk som kan sammenholde de universelle prinsipper om trosfrihet og likebehandling, og behovet for en praktisk politikk på tros- og livssynsfeltet som er

mer kontekstuell, og som kan være knyttet til offentlige målsetninger på andre politikkområder som kulturpolitikk, distrikts- og integreringspolitikk m.v.

Staten bør unngå en motsetning mellom aktive tiltak for tilrettelegging for et tros- og livssynsmessig mangfold, og tiltak som søker å videreføre kulturtradisjon og det verdigrunnlag det norske samfunn over lang tid har bygget på, bl.a. Den norske kirkes ordning relatert til en landsdekkende kirkelig infrastruktur i alle landets kommuner. Vi viser til NOU 2013:4 "Kulturutredningen 2014" (s. 312).

Utvalgets forslag til endring av Grunnlovens §§ 2 og 16

Utvalgets flertall har foreslått å ta ut henvisningen til den kristne og humanistiske arv av Grunnlovens § 2 og at omtalen av Dnk tas ut av Grunnlovens § 16. Tilsvarende foreslår flertallet at verditilknytningen til kristen og humanistisk arv og tradisjon tas ut av Opplæringslovens formålsparagraf. Begrunnelsen er at samfunnets verdigrunnlag ikke bør relateres til en bestemt religion eller et bestemt livssyn.

Det vises til kirkeforliket der det var politisk enighet om disse formuleringene. Ut fra vår oppfatning om Kirkens sentrale rolle både opp gjennom historien og i dagens samfunn, finner KfiO at formuleringen i Grunnloven og Opplæringsloven bør stå uendret. KfiO gir sin tilslutning til utvalgets mindretall.

Den norske kirke

Som nevnt ovenfor har Den norske kirke (Dnk) en landsdekkende funksjon med virksomhet i alle landets kommuner.

I Ståsettutvalgets utredning defineres Dnk som et trossamfunn. Det er riktig, samtidig som det er en for snever tilnærming.

Det er kirkens oppgave å være en formidler av Bibelens og kirkens budskap, vekke og nære som det står i kirkeloven. Samtidig har kirken viktige samfunnsoppgaver gitt av de norske myndigheter. Dette går på forvaltning av mange kirkebygg som anses som felles nasjonale kulturbygg. Kirken har til nå hatt et samfunnsoppdrag knyttet til forvaltning av gravplasser og seremonier knyttet til begravelse, uavhengig av om dette er for medlemmene/de troende, eller for allmuen.

Kirken har et ansvar for kulturformidling både gjennom musikk, sang, forvaltning av svært mange kunstskatter som malerier, andre viktige gjenstander av kunsthistorisk verdi m.v.

Vi viser til beskrivelsen av kirken og dens rolle i NOU 2013:4 "Kulturmeldingen 2014" (s. 312):

"Den norske kirke har som folkekirke en særlig rolle som formidler av kulturarven, slik den er innvevd i kirkebygg og menneskers livsriter. Den norske kirke har en landsdekkende kulturell infrastruktur med tilstedeværelse i alle landets kommuner. Kirken er en viktig arena for kirkemusikk, visuell kunst og andre kulturaktiviteter, herunder både profesjonell virksomhet og amatørkultur, som kor, fritidsklubber, danse- og teatergrupper. Den framstår flere steder i landet også som en viktig kulturprodusent. Kirkebyggene er sentrale kulturarvbærende arenaer som utvalget regner som en del av den kulturelle grunnmuren.

Utvalget vil fastholde at den kirkelig relaterte kulturarven er et verdifullt grunnlag for identitets- og meningsskaping også i dag. - - .”

”Den norske kirke er flere steder arbeidsgiver for den eneste profesjonelle kunstneren i kommunen. Utvalget mener at kirkemusikkrollen står sentralt i utviklingen av kirken som kulturarena. Det bør utredes både hvordan den kan styrkes både i kirkelig kulturutøvelse og som en helt sentral funksjon i samhandling mellom kirkelig kulturutøvelse og annen kulturutøvelse. I den sammenheng peker utvalget på at kirken må trekkes aktivt inn i arbeidet med lokal kulturutviklingsstrategier som følge av de foreslåtte endringer i kulturloven – jf. Punkt 15.2.

Trosopplæringsarbeidet i Den norske kirke spiller en instrumentell rolle i arbeidet for å videreføre den kristne kulturarven og videreutvikle kirkekulturen. I dette arbeidet formidles tradisjonell kirkekultur, samtidig som ny kirkekultur utvikles gjennom ny musikk og andre nye kunst- og kulturuttrykk”.

I tillegg til de forhold som nevnes ovenfor, har kirken sin diakonale tjeneste. Diakoni kan utlegges om etterfølgelse av Jesu gjerning overfor de svake, syke, utstøtte og marginaliserte”, eller ”Kirkens kroppsspråk”. Diakonien er ikke begrenset til kirkens medlemmer, men skal kunne bidra overfor alle mennesker, uavhengig av nasjonalitet, kultur og religiøs bakgrunn. Diakonien skal være tilstede i folks hverdag, der den enkelte befinner seg. Den utøves både av diakoner, andre kirkelige ansatte og frivillige i sitt lokalområde.

Verken den kulturelle og kulturformidlende virksomhet kirken ivaretar, gravferdsvirksomheten eller den diakonale virksomheten er begrenset til tjeneste for de som er medlem av Den norske kirke. Dette er oppgaver og virksomheter som kan anses som et samfunnsoppdrag overfor samfunnets befolkning. Et samfunnsoppdrag kirken har hatt over lang tid, og som skal tilbys til befolkningen uavhengig av tros- og livssynsbakgrunn.

Kirken har lang erfaring knyttet til slik virksomhet, og de diakonale institusjoner som i dag drives i landet, er eksempler på at både pasienter/klienter og ansatte av ulik tros- og livssynsbakgrunn kan arbeide sammen, yte tjenester til de som søker hjelp uavhengig av tros- og livssynssamfunn.

Tilsvarende gjelder også i lokalsamfunn der kirkens diakonale virksomhet også foregår i samarbeid med det offentlige.

KfiO savner at utvalget ser denne helhet for Den norske kirkes virksomhet, og etterlyser en større sammenheng mellom drøfting av kirkens ansvar og rolle knyttet det livssynsåpne samfunn, i kontekst med kulturellete oppgaver/kultursektor, helse- og sosialrelaterte oppgaver/helse- og sosialsektor m.v.

KfiO mener også at Stålsettutvalgets drøfting av finansieringsordning burde trekke inn et større helhetsbilde ut fra ovennevnte synspunkter.

Ovennevnte perspektiv og synspunkt vil etter KfiOs vurdering utfordre og nyansere forholdet mellom Stålsettutvalgets 8 grunnleggende verdier, og realiteter som

utfordrer grensene mellom prinsipper og praksis. KfiO etterlyser en mer grunnleggende drøfting av de dilemmaer dette reiser i forhold til rendyrket å følge utvalgets grunnleggende prinsipper uten å drøfte konsekvensene de får i forhold til de komplekse forhold dette berører, bl.a. Dnks ulike funksjoner ut over det å være et trossamfunn.

Kirkebygg

Kirkebyggene har ikke bare en funksjon og betydning for medlemmene i Dnk. De har en betydning for identitet, stedstilhørighet, rituelle møtested og er symbolbygg som de fleste i lokalsamfunnet kan identifisere seg med. Kirkebyggene har hatt stor betydning for de fleste familier gjennom lang tid, både knyttet til barnedåp, konfirmasjon, vielser, begravelser og ikke minst i forbindelse med større hendelser for lokalsamfunn og det norske samfunn samlet.

Den norske kirke har i overkant av 1600 kirkebygg, hvorav i underkant av 1000 kirker enten er fredet eller er gitt status som verneverdig av Riksantikvaren. I Oslo har KfiO ansvar for ca 60 kirkebygg, hvorav i underkant av 30 er fredet eller gitt status som verneverdig av Riksantikvaren.

Disse byggene er det sentrale stedet for Dnks virksomhet. Kirkebyggene er samtidig noen av Norges viktigste kulturminner og samling av kunst, håndverk og bygningshistorie. De har en betydning som går langt ut over kirkens egen medlemsmasse. Som det framgår ovenfor står det i kulturmelding 2014 (NOU 2013:4) at *"kirkebyggene er sentrale kulturarvbærende arenaer som utvalget regner som en del av den kulturelle grunnmuren"*.

Kirkebyggenes særpreg, alder og kulturminneverdier bidrar til at det er kostnadskrevene å sikre og vedlikeholde disse byggene. På denne bakgrunn vil vi peke på nødvendigheten av at staten tar et særlig ansvar for at kirkebyggene sikres og vedlikeholdes.

Kirkebyggenes betydning tilsier at et særlig statlig ansvar overfor kirkebygg ikke alene må vurderes som et bidrag til trossamfunnet Den norske kirke, men vil kunne være en del av en bredere forstått kulturpolitikk.

Prinsippet om likeverdig behandling av alle trossamfunn må derfor ikke være til hinder for at det offentlige kan ha særskilte ordninger/tiltak overfor kirkebygg. Vi vil understreke at bygninger overfor andre tros- og livssynssamfunn også kan være omfattet av særlige ordninger for bygg med kulturminneverdier.

Tros- og livssynstjeneste i offentlige institusjoner

Dnk har et ansvar for tilstedeværelse i alle kommuner i hele landet. Og har et ansvar for tjeneste overfor mennesker i sykehus og andre institusjoner innen helse- og sosialsektoren, fengselsvesenet, forsvaret m.v.

En viktig del av denne tjenesten vil være møte med mennesker som trenger kirkens tjeneste overfor troende/medlemmer. Men kirkens tjeneste i disse samfunnsinstitusjonene er også viktig del av institusjonenes tilbud til pasienter og klienter som er i vanskelige livssituasjoner, livskriser og livstruende situasjoner. Mange inngår også som en del av institusjonens profesjonelle team og dets tilbud overfor pasienter og klienter. Som sådan er de en del av institusjonens

helsetjenestetilbud. De er med andre ord viktige bidragsytere for å sikre et helhetlig tilbud til pasienter, klienter m.v.

Samtidig ser vi at kirken ved institusjonsprestetjenesten er gitt en dominerende rolle innenfor disse sektorene. Spørsmålet er hva som er svaret på den situasjonen, d.v.s. om det er å svekke eksisterende ordning eller om det er å sikre tilsvarende ordninger / tilbud overfor mennesker med annen tros- og livssyn enn det Dnk står for. Det er avgjørende at en gjennomgang av tros- og livssynstjeneste i offentlig sektor ikke bidrar til å svekke etablerte ordninger som i dag gjelder for prestatjenesten ved disse institusjonene. En bør i stedet søke å styrke tilbudet overfor mennesker med annet tros- og livssyn.

Vigsling og vigselmyndighet

Utredningen omtaler vigsel både som en offentligrettslig handling med sivilrettslige konsekvenser, samtidig som det beskrives som en sentral livsfaseovergang som det knytter seg mange tradisjoner og ritualer til.

Vigsling og vigselrett som Dnk har vært gitt myndighet til, kan anses som et samfunnsoppdrag som kirken har overfor hele den norske befolkning, og ikke begrenset til kirkens medlemsmasse. Det er langt flere enn kirkens medlemmer som ønsker å vie seg i kirken.

Utvalget sier i utredningen at tema for deres drøfting er knyttet til den offentligrettslige handlingen (s. 201). Denne avgrensningen bidrar til å svekke utredningen, da den ikke på en bred måte vurderer både de offentligrettslige og den rituelle betydning dagens ordning med vigsel i regi av tros- og livssynssamfunn. Avgrensningen bidrar til å snevre inn vurderingsgrunnlaget, og trekker ikke inn det ønske og behov som mange har for en samlet seremoni som kombinerer det offentligrettslige og det seremonielle knyttet til vigsel.

Kirkelig vigsel har lange tradisjoner i vårt land, og en stor andel av befolkningen ønsker kirkelig vigselseremoni. Vi mener at det skal tunge argumenter for å avvikle denne ordningen. I vurdering av eventuell avvikling av dagens ordning, bør en trekke inn kultur, tradisjon, kulturelle og kontekstuelle sider av spørsmålet i drøfting og vurdering av ordningen, som grunnlag for beslutning om hvordan ordningen med vigsling skal være framover.

Det knytter seg dessuten etter Kirkelig fellestråds vurdering ingen likebehandlings-spørsmål til ordningen med kirkelig vigsel.

Gravferdsforvaltning

Det er ulike utfordringer knyttet til gravferdsforvaltning mellom storbyer/byer og kommuner med mindre befolkning og mer rurale områder. I Oslo er det 118 tros- og livssynssamfunn, med svært ulik gravferdsritualer og behov knyttet til tilrettelegging ved gravferd. Samtidig har Oslo (storbyer/byer) flere gravplasser som ikke er nært knyttet til -/ isolert fra kirkene. I kommuner i mer rurale områder av landet er utfordringen at alle/de fleste gravplasser lagt til kirkene (kirkegårder) eller i nær tilknytning til kirkene.

Storbyen Oslo har i dag en befolkning med et mangfold av kulturer og religioner som må tas hensyn til i forbindelse med gravferd og gravferdsforvaltning. Dette stiller

Oslo overfor store utfordringer m.h.t. tilrettelegging og tilpasninger i forbindelse med gravferd.

Det offentlige ansvar for gravferdsforvaltning og gravferdstilbud er i dagens lovgivning lagt til kirkelig fellesråd i Dnk. Stortinget vedtok i 2011 endringer i loven for å imøtekomme et større mangfold i gravferdsskikker m.v. Det kan inngås avtale mellom kirkelig fellesråd og kommunene om kommunal drift og forvaltning av gravferdsvirksomheten.

Kirkeforliket i 2008 og endringene i gravferdsloven i 2011 bekreftet imidlertid at det offentlige gravferdsansvaret fortsatt skal ligge hos kirkelig fellesråd i Dnk.

I St. meld. Nr 17 (2007-2008) "Staten og Den norske kirke" framgår at alle har rett til å bli gravlagt, uansett tro eller livssyn. Når kirkelig fellesråd i Dnk har oppgaven som forvaltningsorgan for gravferd, følger det at denne oppgaven ivaretas på vegne av alle innbyggerne i vedkommende fellesråds geografiske område, og ikke bare på vegne av kirkens medlemmer. Det anses som kirkens samfunnsmessige oppdrag overfor hele befolkningen. (St.meld. nr 17 (2007-2008) s. 105).

Departementet uttalte i samme stortingsmelding at de er enig i at det ut fra et likebehandlings-, eller nøytralitetsprinsipp følger naturlig at gravplasser som skal være åpne for alle, uansett tros- og livssynstilhørighet bør vurderes forvaltet av en offentlig instans som ikke forbindes med eller forankret i en bestemt religion eller et bestemt livssyn. Etter departementets syn må gjennomføring av et slikt prinsipp sees i lys av i hvert fall to andre forhold. For det første det forhold at en stor andel av dem som dør får en kirkelig gravferd og gravlegges etter kristne gravskikker (ca 90 % på det tidspunkt). For det andre at kommunene på det tidspunkt var overveiende mer positive til kirkelig forvaltning av gravferdsvirksomheten enn i 1989-90.

Departementet drøftet også hvilke konsekvenser en endring av lovgivningen til at kommunene skulle få forvaltningsansvaret for gravferd, ville få. Registrerte tros- og livssynssamfunn har rett til å anlegge egne gravplasser for sine medlemmer. Dette gjelder naturlig vis også Dnk, dersom kirkegårdsforvaltningen bestemmes overført til kommunene og kirkegårdene mister sin særlige tilknytning til Dnk. Dermed reises spørsmålet om Dnk i tilfelle skal kunne sikres retten til egne kirkegårder og om disse forbeholdes medlemmene av Dnk. Departementet kan ikke se at dette er en ønsket utvikling, verken for Dnk eller for det norske samfunnet.

Etter en samlet vurdering kom departementet til at dagens lovgivning for kirkegårdsforvaltning bør videreføres. Dette sluttet også stortinget seg til ved behandling av nevnte stortingsmelding. (St. Meld. 17 (2007-2008) s. 108-109).

KfiO mener de forhold departementet omtalte i nevnte stortingsmelding er like relevant i dag, som i 2007-2008. KfiO legger til grunn dette i sin høringsuttalelse knyttet til Ståsettutvalgets innstilling, og går inn for uendret lovgivning på dette området.

KfiO mener også at det praktiske dialogarbeid som med hjemmel i gjeldende lovgivning er mellom fellesråd og øvrige tros- og livssynssamfunn knyttet til gravlegging og tilrettelegging på gravplassene, dokumenterer at dagens lovgivning

ivaretar de hensyn som knyttes til likebehandling. Kirkelig gravferdsforvaltning viser at slik dialog mellom ulike tros- og livssynssamfunn kan resultere i gode prosesser og gjensidig respekt, ikke spenning og konflikt.

Finansiering

KfiO legger til grunn at dagens finansieringsordning er formålstjenlig. Generelt ivaretar dette likebehandling mellom alle tros- og livssynssamfunn.

Samtidig mener KfiO at kirkebygg som kulturinstitusjoner med dens samling av noen av Norges viktigste kulturminner og samling av kunst, håndverk og bygningshistorie, er unik i forhold til bygg andre tros- og livssynssamfunn har ansvar for å forvalte.

Dette må avspeiles i framtidens finansieringsordning. Staten bør ha et særlig ansvar for at kirkelig fellesråd/Dnk skal ha økonomisk og finansielt grunnlag for å ivareta dette på samfunnets vegne, på en formålstjenlig måte.

Det vises til omtale av kirkebygg under eget avsnitt ovenfor.